

Kazettás feliratok stíluselemzése

Voronko Vera

A templomi festett kazettás mennyezetek 17–18. századi feliratai sajátos átmeneti íráskultúrát őriznek, ahol a kézírás, a nyomtatott betű és a mesterségbeli gyakorlat formái egymásba fonódnak. Ez az átmeneti korszak különösen izgalmas számomra, mert az íráskultúra rétegei – a vágott hegyű toll hagyománya, a hegyes végű toll megjelenése, a rézmetszetes hatás, valamint az ecsettel készült feliratok – csúsznak egymásra. Nem váltják ki egymást hirtelen, inkább lassan, egymásba olvadva alakítják át a betűk világát. Jelen tanulmány a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíjprogramjának keretében végzett, három éves alkotói-kutatói munka része. Célom a kazettás feliratokon látható kézműves írástechnika tipografikai transzformálása szedhető betűvé, illetve a variációs lehetőségek kibontakozásának koncepciója egy kiadványban.

A forma, a vonalvezetés és az üres tér aránya alapvető a 17–18. századi festett kazettás feliratok stílusának megértésében. A különböző források – nyomtatványok, festett feliratok, textilek, kerámia, fa, fém és írásos emlékek – összevetése végül egy olyan képet rajzol ki, amelyben a betű nem stabil forma, hanem állandóan alakuló, technikák és hagyományok között mozgó vizuális szerkezet.

Elsősorban a Felső-Tisza-vidékre összpontosítok, de a kelet-magyarországi, részben a Tiszántúl, a Felső-Tisza-vidék településeiről származó feliratokat nem kívántam különválasztani a szomszédos vagy a távolabb fekvő területek íráskultúrájától. Szatmár, Szabolcs, Bereg templomainak feliratai mellett Borsod, Szilágy, Ugozca, Kolozs, Fehér, Maros vármegyék stb. anyagát is beemeltem.

I.
Gyűjtőmunka és mintalapok. A kutatás néprajzi, művészettörténeti és nyomtatványtörténeti szakirodalomra, valamint hazai közgyűjtemények anyagára épül, kiegészítve a 2009-es szabolcsi

Én Asztalos Lándor Ferenc tsináltam...

Csetfalva, templomhajó kazettájának betűi

1753 | Asztalos Lándor Ferenc

Ezen Isten Háza építettett...

Mánd, feliratos kazetta („koporsó”) betűi

1790 | feltételezhetően Vasvári Ódor Gábor

és beregi körutazás személyes tapasztalataival. A mintalapokat főként nyomtatott és online források képi anyaga alapján állítottam össze: a részleteket ezekből rajzoltam át, gyűjtöttem ki és rendszereztem. A források köre széles: énekeskönyvek, szolgálói naplók és lajstromának címlapjai, céhiratok, magisztrátusi jegyzőkönyvek, építáfiumok vésett feliratai, templomi berendezések, bútorok és egyéb asztalosmunkák feliratai, ötvösművek, habán kerámia, nyomdai címlapok és grafikák, valamint úrihímzések, úrasztali terítők varrott szövegei.

Betűtár. A mintalapokból kiemelt részletek, a betűtár jól mutatja az átalakulást: a 17. század végi, még festői és vegyes stílusú írásképet fokozatosan felváltja a rézmetszetes hatású, kontrasztosabb betűhasználat, miközben a vágott és hegyes toll technikaváltása is meghatározó szerepet játszik. Az írásmódot jórészt bevett szokások vagy a kor divatja alakította, amely a megrendelői ízlésére is hatott. Mindez egy olyan időszakban történt, amikor az olvasás és írás tanulása még nem járt együtt, de a festőasztalosok e tekintetben kivételt jelentettek. Az írástudás alapjává a kézírásos könyvek, az idő előrehaladtával egyre inkább a nyomtatott könyvek váltak.

II.

Formai ismétlődések dinamikája. Az általam kigyűjtött írásképek mintalapjai és az összeállított betűtár világosan megmutatják, hogy azonos formaelemek különböző tárgytipusokon ismétlődnek. Számomra éppen ezeknek a formai ismétlődéseknek a dinamikája a legizgalmasabb:

ahogyan a betűk térben és időben keverednek, eltolódnak. Egy kazettás mennyezet felirata, egy könyv címlapjának tipográfiája vagy egy diáklajstrom írásképe között ugyanazok a vizuális alapok sejlenek fel, mégis mindegyik más karaktert kap az anyag és a technika, valamint a kor ízlése és a helyi műhelyek gyakorlata miatt.

A rézmetszetes módot követő írásokon jól látható, hogy a betűszárak kövérítése már egészen más logikát követ, mint a korábbi, vágott hegyű tollal készült írásoknál. A kazettás feliratokon a vonalak kontrasztosabbá válnak, a vastag és vékony részek feszültsége hangsúlyosabb lesz, és ezzel együtt a betűk egész látványa is betűrajzos, szinte metszetszerű karaktert kap (Mánd kazettája, 1790; Vámosoroszi szószeékkorona felirata, 1794).

A kazettás mennyezetek betűi sokat elmondanak erről az átmeneti világról. A formák egyszerre őrzik a múltat, illetve eljövendő stílusjegyek magját hordozzák magukban. A festőasztalos mestereknél az írás nem különálló grafikai tevékenység, hanem a kazettás mennyezet szerves része: a gyülekezeti tér, a díszítés és az üzenet egysége.

Placette János. A keresztyén ethikának vagy erkölcsök tudományának rövid summája. Debrecen 1750 | Kováts György metszett címlapképének betűi

A jelenségek megértéséhez alapvetőnek tartom a betűszárak toll- és ecsetkezelésének vizsgálatát, mert ebből vezethető le az a szintetikus betűtervezési gondolkodás, amelyet a további munkáimban követni szeretnék. Ebben nagy segítséget nyújt Gerrit Noordzij *The Stroke* című munkája, amely a betűt alapvetően a vonás mozdulatából vezeti le, és ezzel egy egészen más szemléletet ad az írásformák értelmezéséhez. A szerző az üres, fehér térközök alapján nem von éles határt az írott és a szedett betűk között. A betűk belsejében lévő, valamint a betűk körüli, üres, negatív formák teszik áttekinthetővé egy-egy stílus szerkezetét és kapcsolatát más írásokkal.

Ezt a nézőpontot viszem tovább saját betűtervemnél. Képlekenyen és megfontoltan alakíthatók ki a betűtípus vékony és vastag változatai. A különböző szövegalakzatokban a tipográfiai szabályok finomra hangolhatók. Kipróbálhatók a szóképek, szótagok világos-sötét folthatásában

rejlő asszociációk, a szünetek és hangsorok... és talán megsejthető az élő beszéd előadásmódja a 17–18. századi átmeneti korban.

III.

A kazettás feliratok szintén a dinamikai feszültséget léptetik tovább: egyazon feliraton belül több stílus és betűalak keveredik.

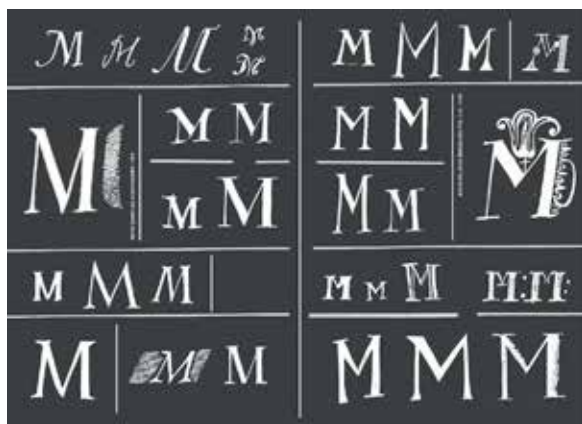
A nyomdai gyakorlatokban is megfigyelhető ez a rétegződő keveredés. Debrecen és Kolozsvár nyomdászattörténeti hagyományai ezt jól mutatják. Ebben a kérdéskörben V. Ecsedy Judithoz fordultam tanácsért, szakmai javaslatért, aki az egyedülálló *Hungaria Typographica* sorozat szerzője. Kutatásának eredményei fontos támpontot adnak a 16–18. századi magyarországi nyomdai hagyományok vizsgálatához; munkái a tipográfia és a könyvtörténeti összefüggések finom rétegeit is segítenek értelmezni. A 17. század második felének nyomdabetűi jórészt reneszánsz antikvák és kurzívok; a protestáns nyomdák betűkészlete alapján egy-egy nyomtatvány ideje és helye is beazonosítható. Ecsedy Judit rámutat, hogy a debreceni nyomtatványokon 1683 körül még „sok

Gyűjtőmunka és mintalapok 2024 | Voronko Vera

oda nem illő betű” szerepel a szövegekben, amelyek 1685-re szép egységesek. Ugyancsak hangsúlyozza, hogy a magyar nyomdászok számára az ékezetes betűk kialakítása külön gondot jelentett, főleg a hosszú ő ú esetében, de ennek megoldásával inkább a 18. században foglalkoztak igazán.

A források tanúsága szerint a nyomdákban többféle funkciójú és stílusú betű keveredik egy kiadványon belül: címbetű, kenyérbetű, széljegyzet, álló és kurzív változatok együttese. A kényszer alakította azt, hogy Töltési István például meglévő, régebbi reneszánsz betűket javított, egészített ki, illetve saját maga által metszett, nagyobb fokozatú kurzív kiemelő betűket illesztett be (Halottak lajstroma. 1684. RMK I. 1314). M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomtatványain ez a megoldás világosan érzékelhető: a kenyérszöveget leginkább saját metszésű barokk antikvával és kurzívval szedte, a kiemelő címbetűkben pedig a nyomda korábbi, több forrásból származó reneszánsz betűit használta gondos arányérzékkel (Werbőczy István Tripartitum. 1698. RMK I. 1529).

A betűtár a 17–18. századi források – nyomtatványok, festett feliratok, textilek, kerámiák, fa, fém és írásos emlékek – összehűtésében segíti a tervezőművész munkáját
2024 | Voronko Vera

Ékezetektől a barokk antikváig. Néhány példa

• A betű fölötti ékezetpótló kis e használata végigkövethető a kőfelirattól (1628) a nyomtatványokon (1676; 1685), céhiratokon (1717) és kazettás feliratokon (Zubogy, 1726) át egészen a 18. század végi festett címlapokig (1771).

• A nyomtatványok antikva kapitálisai (Kolozsvár 1676, Debrecen 1685) a fém- és kőfeliratban köszönnek vissza. A 17. század végére gondosan kialakított antikva kapitálisok jelennek meg, vízszintes szerifekkel és a reneszánsztól eltérő M formával (toronycsillag 7 szírommal, Debrecen, 1682).

• A kézirásos forrásokban (magisztrátusi jegyzőkönyv, Debrecen, 1701) a forma képlékenyebb: a C, O tengelye dől, miközben a P, R betűk már a függőleges szimmetriára törekednek. A 18. század elején merész, széles–keskeny arányváltások és finom, hajszálvékony szerifek figyelhetők meg (Asztaloscéh szabad és bizonyáglevele, Debrecen, 1717).

• Ezzel párhuzamosan az erdélyi kőfaragványokon a „virágzó reneszánsz” hagyománya él tovább, míg a század közepére a kazettás feliratokon a vastag–vékony szárkontraszt és a függőleges tengelyállás meghatározóvá válik (Id. C, D, O, P betűk, Kraszna, 1736). A század végén mindez a késő barokk, keskeny, kövér antikvában összegződik (szolgadiákok naplójának festett címlapja, Debrecen, 1771).

• A korábbi gótikus, törtvonalú betűket nem számítom ide, de hatásuk nyomokban még érződik az egyes betűk (ecset)vonásaiban, míg letisztultabb formában inkább fraktúr változatokban jelennek meg, például a Debreceni borbély céhbeállási könyv 1708-as címlapján.

Hasonló stílusrétegződés a tárgyakon válik kézzelfoghatóvá. A Beregi Múzeum gyűjteményében látott textilek – úrasztali terítők, hímzések – ezt tovább erősítették. Különleges figyelmet érdemel a bibliai idézetek, feliratok stílusa: a kapitális, verzál betűk és írott betűfűzések formai átültetése, lírai transzponálása textilanyagra. A választékos színek, fonalak és a betűk érzékeny együttese egészen más, lebegő hatást hoz létre, mint a nyomtatott vagy tollal írt, ecsettel festett feliratok (úrasztali terítő, Tákos 1663; úríhímzés, Kisvarsány 1798).

Bőséges, inspiráló anyagot nyújt Várady József kétkötetes *Tiszántúl református templomai* című

Fancsikai Mihály epitáfiumának vésett betűi
1677 | Debreceni Református Kollégium és Múzeum
állandó kiállítása, Egyházművészet tárlat

munkája, különösen a 18. századi kartusok (medaillonos, barokk, rokokó feliratkeretek) miatt. Megragadó a szövegrendezés, soresés, szövegkép és keretelés együttese, amely a betűtervezésben is irányadó számomra.

A Debreceni Református Kollégium és Múzeum kiállítási anyaga ezt a képet tovább mélyíti. A fából faragott epitáfiumok – például Fancsikai Mihály (1677) vagy Recski István (1742) emléktáblája – kifejezetten erőteljesek (a kapitális G függőlegesen kettéválik; az N, n betűkben a főszár rövidebb). A bemetszett betűk és a körülöttük kialakuló árnyékos terek plasztikus hatást adnak a szövegnek. A betű itt már nemcsak jel, hanem anyagba vágott bensőséges forma, amelyet a fény is továbbír.

A köríves feliratok – például az úrasztalokon vagy ötvösműveken – újabb kompozíciós kihívásokat tartogatnak. A szöveget sugárirányban kell elrendezni, a betűk ritmusa alkalmazkodik a kör formájához, és ez egészen sajátos feszültséget

teremt a geometria és az olvashatóság között (úrasztala lapja, szószékkorona belső felirata, Kalotadámos). A kalligráfus mesterek mintalapjain látunk hasonlót, amivel a mester megcsillogtatta tudását ezen a téren. Ide kapcsolódik a debreceni toronycsillag 7 szírommal (Nemzetes Balyik András Uram..., 1682) gondosan körbe írt szép felirata is, ahol a szöveg egyszerre dísz és közlés (dátumban 6-os szám és D betű kivastagodó öblös belsővel; öblösen ívelt K, R betűk). A különböző tárgyakon megfigyelhető formagazdagság a kazettás mennyezetek feliratain bonthatozik és virágzik ki teljes mértékben.

IV.

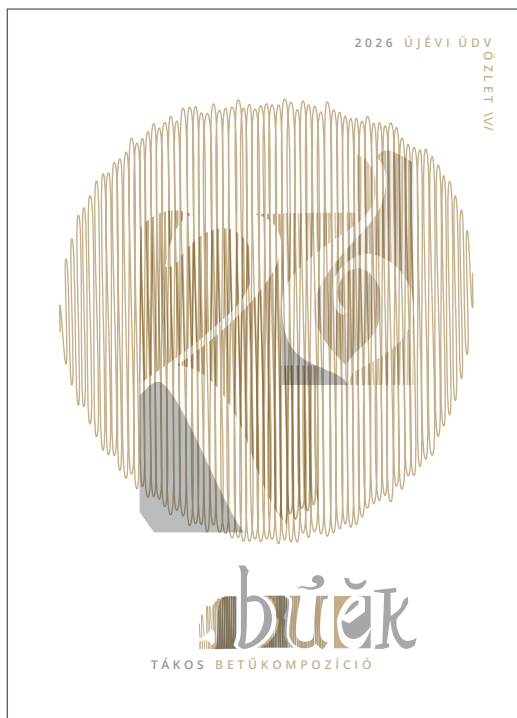
Kazettás feliratok írásstílusa. A vizsgált templomok feliratain az írás- és betűstílus többnyire kevert, mégis egyedi. Látványos, hogy az asztalos-mesterek hogyan gyúróják egybe a különböző forrásokból származó formai jellegzetességeket, miközben új, egyedi írást alkotnak. Ennek feltárásához a korabeli írásmódok és kéziratok stílusát (1), a visszatérő betűformákat (2), valamint az egyedi, új formaképzéseket (3) vettem össze.

(1) Írásmódok stílusa az 1700-as évek folyamán.

A korabeli írásmódok stílusáról a kéziratokból

kaphatunk képet. Többnyire az énekeskönyvekre és a debreceni Nagykollegium naplójának, diáklajstromainak festett címlapjaira szorítkoztam. Az énekeskönyvek teleírt lapjai több kéztől is eredhetnek, a debreceni diáklajstromok, naplók több évtizedből származnak, így teljesebb képet kapunk egy korszak/kor íráskultúrájáról. A *18. századi kurzív írásra* példa a Szolgadiákok gondnokának naplója („... kis barázda billegetője” szövegrészlettel, Debrecen, 1763). Kitekintésként úrihímezést is beillesztettem a betűtárba (Kisvarsány, 1798).

(2) Ismételten felbukkanó hasonló betűformák, számok. A *kapitális A* keresztzsára szögletes, lefelé csúcsosodik, a belső üres betűszem romboid. Énekeskönyvekben az *r* alsó talpacskát kap, így folthatásában zártabb alakzatot formál. Ha pedig a kazettás mennyezetek verzális betűinek *serif*jeit vizsgáljuk meg, akkor vagy vállal (íves átmenet a betűszár és talp között), vagy anélkül húzták meg. Az eszköztől is függ a részletforma, az ecsettel írás inkább gyorsabb, de itt nehezebb is. Nemcsak azért, mert festékkel teltebb lehet az ecsetnyom, hanem az ecset rugalmassága végett is, mivel megnyomásával meg lehetett rajzolni egy-egy szép betűrészletet, és ez nagy koncentrációt igényelt. Ezt láthatjuk a kurrens és kurzív *a*, *g*, *s* betűkben

(például a *kurzív g* lehet hurkos, kerekded, lenyúló szárú, amely visszakanyarodva lezárul vagy nyitott marad). A dátumoknál jellegzetes az *1-es karakter* organikus formája. Jelképes tartalma sejtethető. Általában az évszámokban a kezdő 1-es kettéágazik, gyakran alul, a bal oldali ág visszahajlik, van ahol hullámzó, díszes fonattá alakul.

(3) Egyedi írásra jellemző betűformák és betűelemek. Leginkább az ízes stíluskeverés jellemző eltérő stílusú betűkkel vagy betűrészekkel. Egyedi kombinációkban látjuk a *ligatúrákat* is Szentgerice (1670), Bánffyhunyard (1705), Zubogy (1726), Csaroda (1777) kazettás feliratain, vagy habán kerámiákon, faragott faepitáfiumokon (1677, 1742), ötvösműveken (aranyozott ezüst kenyérszító tányér Nyírlövőről, 1666). Kövér betűszárak és *széles-keskeny arányú betűk* változása jellemző Felvinczi (segesvári) mester kazettás felirataira (Bánffyhunyard, 1705). Változatos kurrens betűk keverednek *különböző dőlés-szögű karakterekkel* (*f, gy, s*) Pataki Asztalos Jánosnál (Kraszna, 1736). A betűk vonalvezetése és formagazdagsága jellemzi Asztalos Lándor Ferenc asztalosmester szép feliratait (szószékkosár felirata, Tákos, 1766), valamint a változatos *ékezetek* (kazetták, Csetfalva, 1753; Tákos, 1766).

Első betűtípusvázlatok. Betűkompozíciók a csengeri, a tákosi és a csetfalvai kazettás betűk alapján
2025 | Voronko Vera

V.

Első betűtípusvázlatok. Szintetikus interpretáció. A betűtípus tervezése összetett folyamat, ahol egy kisebb változtatás is az egész ábécé átalakítását vonja maga után. Nem célokom a meglévő feliratok, illetve egy kéztől származó írás hű reprodukálása. Inkább a feliratok hangulatának és az ecsettel vagy tollal írt formák karakterének árnyalt, szintetikus újraértelmezése. Ez gyakran többféle kézírás és stílus ötvözésével, „hibrid” betűk kialakításával valósul meg. A csengeri, csetfalvai és tákosi kazettás feliratok alapján készült betűtípusvázlatok mutatják a tipográfiai transzformáció kezdetét: a régi rétegek újraélednek vektorgrafikus betűként.

Köszönöm Hegedűs Antalnénak, Felhősné Csiszár Saroltának, Hegedűs Eszternek, Hegedűs Gyöngyinek, P. Szalai Emőkének, V. Ecsedy Juditnak a kutatás során nyújtott segítségüket; Zalaváry Évának az inspiráló beszélgetéseket; Kiss Istvánnak, egykori grafikus tanáromnak a hosszú évek óta nyújtott baráti támogatását; Roza Adriennek, volt debreceni diákomnak az MMA ösztöndíjas részbeszámolóhoz javasolt ötleteit.